

## Egy jövevénytípus és tanulságai

(A finnugor-mértékhatározó)

### I.

1. KARJALAINEN az OL. 80. lapján megállapítja, hogy a chanti (KARJ. — TOIV. 149) DN. *iŕcá' n*, Fil. *iŕ'cân*, Trj. *iŕ'ka n*, Kaz. *iŕca' n*, O. *iŕgá' n* stb. 'Teil, Anteil' szó komi eredetű. A szó közvetlen forrásául szolgáló komi alakot nem tudja ugyan kimutatni, ill. a forrásokból igazolni, de utal WIEDEMANN *jukny* 'teilen, abteilen, verteilen' és *juköd* 'Teil, Abteilung, Stück' adataira.<sup>1</sup> Minthogy a deverbális *-an* névszóképző a komi nyelv leggyakoribb képzői közé tartozik és számos *-an* képzős komi szó került át a chantiba (l. pl. NyK. LV, 52—3, 56), kézenfekvő volt az a gondolat, hogy a chanti szó eredetijél egy komi *\*jukan* alakot vegyünk fel. Feltevésünk mellett szolt azután az is, hogy POPOV—LITKIN szótárában (171) meg is találtuk a *jukan* alakot a *jukantor* (azaz *jukan-tor*) 'пай' összetételben, amely ugyanolyan alkatú, mint pl. a komi *juan-tor* 'ital' (tkp. 'ivó-dolog', azaz 'amit isznak'), V. *sojan-tor* (ZSöv. 40), Sz. *sojan-tor* (uo. 149) 'étel, ennivaló' (tkp. 'evő-dolog', azaz 'amit esznek'). A kérdés ezzel véglegesen eldöntöttnek és teljesen tisztázottnak látszott (l. NyK. LV, 57, Acta Lingu. Hung. III, 284).

2. Mégis bizonyos tekintetben feltűnő, hogy bár az *-an* képzős névszók (köztük elsősorban az eszköznevek) a komiban — mint mondtuk — igen gyakoriak és ezzel a képzővel szenvedő jelentésű igenév, illetve főnév is alakul (pl. *sojan-juan* 'étel-ital', *kiszan* 'öltözet, ruha' a *soi-* 'eszik', *ju-* 'iszik', *kis-* 'felölt' igékből; l. pl. BEKE: A MTA. Nyelv- és Irod. Oszt. Közl. III, 70), úgyhogy szinte természetesnek tartanók, hogy a komiban a sűrűn használt *juk-* 'osztani' ige mellett egy 'rész' jelentésű *\*jukan* főnevet találjunk, mégsem sikerült eddig a komiból ezt az önálló *\*jukan* 'rész' szót kimutatni. Ez persze nem lehet döntő érv a chanti szónak fenti származtatása ellen (hiszen a szó a komiban elavulhatott, vagy csak véletlen, hogy ezt a szót még eddig nem sikerült följegyezni), de mindenesetre olyan körülmény, amely gondolkodásra késztet.

3. Hangtanilag a chanti szót kifogástalanul lehetne egy komi *\*jukan* alakból levezetni. A mássalhangzók megfelelése ugyanolyan, mint pl. a komi eredetű chanti *járna's* 'ing', *áca' n* 'baba', *pasa' n* 'asztal' szavakban. Az első szótag magánhangzójára vonatkozólag l. KARJ. i. h., a második szótagban is

<sup>1</sup> A chanti szónál már CASTRÉN utalt az udmurt *juket* és a komi *juk-* szóra, utána AHLQVIST a komi, PATKANOV a komi és az udm., PAASONEN (PAAS.-DONN. 42) pedig az udm. *juk* szóval való kapcsolatra mutatott rá.

(a hangsúlytól függetlenül)<sup>2</sup> általában ugyanazokat a magánhangzókat látjuk, mint pl. a cht. (KARJ., OL. 26; KARJ.—TOIV. 24) DN. *ǰcǰá'ń* 'baba' (< komi *akań* ua.), (KARJ.—TOIV. 742) DN. *pǰsǰa'n* 'asztal' (< komi *pǰzan* ua.), (KARJ.—TOIV. 1096) DN. *te'stǰa'n* 'köszörűkő' (< komi *let'stan* ua.) szavakban, nevezetesen DN. *ǰ*, Fil. *ǰ* illetve *ǰ'*, Cing. Szög. *ǰ*, Kr. *ǰ* ill. *ǰ'*, Likr. *ǰ* ill. *ǰ*, Mj. *ǰ*, Trj. *ǰ'*, Kaz. *ǰ'*, O. *ǰ'* ill. *ǰ'* (l. KARJ.—TOIV. i. h.; KARJ., OL. 80, 180, 166; FOKOS: NyK. LV, 16, 19, 21).

Mindezek ellenére figyelembe veendő, hogy e most felsorolt chanti magánhangzók nemcsak egy komi második szótagbeli *a*-nak felelhetnek meg, hanem ugyanígy tükröződik a chantiban egy ugyanilyen hangtani helyzetű komi *ǰ* is. Így pl. a komi *gormǰg*, P. *gormǰ'g*, KP. *gǰrmǰg* 'bors' (> cht. KARJ.—TOIV. 432 DN. *kǰ'rmǰk* ua.), komi P. *ǰernǰ's* 'ing' (> cht. KARJ.—TOIV. 187 DN. *ǰǰrnǰ's*, Kr. *ǰ'rnǰs* ua.), komi *końǰr* 'szegény' (> cht. KARJ.—TOIV. 413 DN. *kǰ'ńǰ'r* ua.) esetében azokban a nyelvjárásokban, amelyekből a cht. *ǰǰcǰá'n* 'rész' szóra adataink vannak,<sup>3</sup> a második szótagban szintén DN. *ǰ*, Fil. *ǰ*, Cing. *ǰ* illetve *ǰ'*, Kr. *ǰ* illetve *ǰ'*, Likr. *ǰ'*, Mj. *ǰ*, Trj. *ǰ'*, Kaz. *ǰ'*, O. *ǰ'* jelentkezik. Ugyanezeket a hangviszonyokat mutatják PAASONEN—DONNER adatai is. A (PAAS.—DONN. 42) K. *ǰǰkǰn*, J. *ǰǰkǰn* 'Los, Anteil, Teil' ugyanúgy *ǰ* hangot tartalmaz második szótagjában, mint egyfelől a K. *ǰkǰn* 'Puppe' (uo. 10), K. *pǰsǰa'n*, J. *pǰssǰn* 'Tisch' (uo. 179), K. *tǰstǰn*, J. *ǰstǰn* 'Wetzstein' (uo. 247), és másfelől a K. *kǰrmǰk*, J. *kǰrmǰk* 'Pfeffer' (uo. 91), K. *ǰrnǰ's*, J. *ǰrnǰs* 'Hemd' (uo. 38), K. *kǰńǰr*, J. *kǰńǰr* 'arm' (uo. 89). (Vö. KARJ., OL. 71, 16; FOKOS: NyK. LV, 16, 17). STEINITZnél is: Szin. *ǰukan* 'Teil, Anteil; Stelle' (OVD. II, 100) mellett: Szin. *ǰstǰn* 'Wetzstein' (i. h. 186), Se. *pǰsǰn* 'Tisch' (OGr. 153), Se. *akań* 'Puppe' (OVok. 93) — és Szurg. *kermǰk* 'Pfeffer' (OVok. 63), Se. *kuńǰr* 'arm' (OGr. 145), Se. *ǰernas* 'Hemd' (uo. 141).

4. A chanti *ǰǰcǰá'n* szó tehát egy komi \**ǰuken* szónak is lehetne az átvétele. A komi nyelv ezt a \**ǰukan* szótól csak második szótagjának *ǰ* hangjával különböző *ǰuken* szót valóban ismeri. Ezt ugyan a régibb forrásokban (SZAVVAITOV, ROGOV, WIEDEMANN, LITKIN, POPOV—LITKIN szótáraiban) hiába keresnők, de mint tőszót, két újabb szótár is közli: SAHOVNál *ǰuken* 'часть', az 1948. évi Коми-русский словарь 225. lapján pedig ezt az adatot olvassuk: *ǰuken* 'надел, пай, часть, доля'; BUBRINnál is (Грамм. литер. коми языка 66): *ǰuken* 'часть'. A szó az én feljegyzéseimben is többször szerepel. A vicsegdai nyelvjárásból valók következő adataim: *koǰmed ǰuken* vagy *koǰmed pǰi* 'третья часть; egy harmadrész, egy harmad', *ńoǰed ǰuken* vagy *ńoǰed pǰi* 'egy negyedrés, egy negyed', *viteǰed ǰuken* vagy *viteǰed pǰi* '1/5', . . . . . *kǰǰed ǰuken* vagy *kǰǰed pǰi* '1/20', . . . *soǰed ǰuken* vagy *soǰed pǰi* '1/100', stb. A *viteǰed ǰuken* 'egy ötöd' — mint mindjárt látni fogjuk — a sziszolai nyelvjárásból is igazolható. — WICHMANN—UOTILA szótára nem idéz *ǰuken* alakot, mégis a szótárhoz csatlakozó nyelvtanban (372) a következő mondatot találjuk: V *menim ǰetisni ńoǰed ǰukense* (ǰ: *ǰukǰdse*) 'antoiwat minulle 1/4 osan, sie gaben mir ein Viertel'. WICHMANN tehát hibás feljegyzésnek vagy hibás közlésnek tartotta a *ǰuken* alakot.

<sup>2</sup> Vö. még STEINITZ, OstjVok. 93.

<sup>3</sup> De már pl. a Ni. nyelvjárásban *ǰrnǰs* és *kuńǰr* mellett *kurmǰk* alak van (vö. még STEINITZ, OstjVok. 63), és a komi második szótagbeli *ǰ*-hangnak más megfelelőit is látjuk a komi eredetű chanti jövevényszavakban; ezek megvizsgálása bizonyosan fontos tanulságokkal fog járni a komi hangtörténet szempontjából is.

Ezek szerint tehát a *juken* szó törtekben használatos. Alkalmazását a következő kapcsolatok, illetve mondatok világítják meg: V. *menim sije koimēd juken nān šetis* 'он мне третью часть хлеба дал; ő egy harmad kenyeret adott nekem'; V. *sijē šetisni nōlēd juken tšerise* 'ему дали четвертый<sup>4</sup> часть рыбы; a hal egy negyedét adták neki (a halból egy negyedrészt adták neki)', V. *mem kvaitēd juken tšeri šetisni* 'a hal egy hatodát adták nekem', Sz. *korē vited juken* (ZNépk. 124) 'az ötödrészt kéri'. Egészen hasonló példákat idéz BUBRIH is az említett komi-orosz szótárhoz csatolt komi nyelvtanának 67. és 68. §-ában: *vited juken* vagy *vited paj* 'пятая часть', *kuim vited juken* vagy *kuim vited paj* 'три пятых части' ( $\frac{3}{5}$  rész'), *kik da kuim vited juken* vagy *kik da kuim vited paj* 'два и три пятых части', azaz  $\frac{2\frac{3}{5}}$ . Legjellemzőbb azonban a következő példa: Sz. *mem vited jukense-ke šetasni, korsa* (ZNépk. 124) 'мне если пятую часть дадут...; ha nekem [a pénz] ötödrészt adják, megkeresem [az elveszettnek tartott egész pénzt]'. L. még a WICHM.—Уот. szótárából fent idézett mondatot.

A komi szó tehát — úgy látszik — csak törtszámokban használatos a hányadrész kifejezésére. A most ismertetett *juken* alak mellett a következő alakokban szerepel ennek a szónak a töve: Ud. *juknas* 'с куском; egy résszel, egy (letört) darabbal', (WIED.) *jukol* 'Teilung, Scheitelung, Haarscheitel', (Кomi-русский словарь) *jukov* '1. просвет; 2. пробор (расчѣс волос на голове)', (WICHM.—Уот.) Sz., L. *jukol*, P. *jukēv* 'Haarscheitel', V. *jukas, jukēs, jukēd* 'rész, (letört) darab', V., AV., Ud., Pr. *juk-* 'oszt, eloszt', V., Mez. *jukav-*, Ud. *jukav-*, Le. *juka'l-*, Vm. *jukal-* 'oszt, hasít' stb. Ezek az alakok a *juknas* kivételével mind igei származékok vagy legalábbis igei származékok is lehetnek (a *juk-* 'oszt' igetövből). Nem lehet azonban igei származék a *juknas*, és valószínűleg denominális képzés a *jukol*, *jukov* főnév is (egy *\*juk* 'rész' főnévből); az *-ol* képzőre vonatkozólag l. WIEDEMANN, Gr.<sup>2</sup> 30. §; LEHTISALO, Ableitungssuffixe 146.<sup>5</sup> Egyes komi szótárak ismernek is egy *juk* főnevet 'rész' jelentéssel: (SZAVV.) *juk* 'часть, доля, пай, порция', (ROGOV) *juk* 'пай, паек, доля, часть, порция', (WIED.) *juk* 'Teil, Portion', és ha bizonyos is, hogy egy ilyen főnév valamikor valóban élt a komiban, persze nem bizonyos, hogy ez a szó SZAVVAITOV és ROGOV idejében még csakugyan használatos is volt és nem régibb forrásból került át szótárunkba. Figyelembe veendő ti., hogy már РОГОВ—ЛИТКИН sem említ 'rész' jelentésű *juk* főnevet és ROGOV maga is, mikor nyelvtanában a törtszámokra kíván példát adni, nem a *juk* szót, hanem a *paj* és a *tor* szavakat használja: *kuimet paj* 'третья доля', *kuimet tor* 'третья часть' (ROGOV, Gramm. 46. §).<sup>6</sup>

5. Hogyan magyarázandó tehát a komi *juken* alak? Minthogy további fejtegetéseink szempontjából ennek a tisztázása fontos, okvetlenül foglalkoznunk kell ezzel a kérdéssel.

BUBRIH a komi irodalmi nyelvet vizsgáló nyelvtanában (66) a ritka képzések közt említi a *juken* 'часть' szót és hozzáteszi: „от *jukni* делить”. Minthogy azonban más *-en* képzős főnevet nem tud idézni (bár uo. a 40. lapon a *džinjen* szóval kapcsolatos szólásokban ebben a szóban is képzésfélét lát; erről l. még alább a 9. pontban), vizsgálódásunkat folytatnunk kell.

<sup>4</sup> Az orosz fordítást is változatlanul a közlőktől hallott — bár nyelvtanilag sokszor hibás — alakban közlöm; l. Volksd. der Komi (Syrj.) [itt rövidítve VdKomi] 11.

<sup>5</sup> Másképp BUBRIH i. m. 66, ANDRÁSSYNE KÖVESI M.: NyK. LV, 106.

<sup>6</sup> Ugyanígy már SZAVVAITOVnál is: *koimēd jukēd, koimēd paj* 'треть, третья часть' (Gramm. 45. §).

Fölmerülhet ti. az a kérdés is, vajon a *juken* alak nem egyszerű változata-e a *jukan* alaknak. Ez a lehetőség közelfekvőnek látszik, hiszen tudjuk, hogy a ~ *e* váltakozás a komiban nem ritka (pl. V., Sz., L., Ud., P. *tsuker*, I. *tsukar* 'Haufen . . .'; V. *bidmema* ~ Pr. *bidmama* 'nőtt' (VdKomi 149), stb. L. még WIED., Gr.<sup>2</sup> 22; BEKE: Nyr. LV, 48, 78; UOTILA: NyK. L, 470—1, 473.)<sup>7</sup> És ha még figyelembe vesszük, hogy van *(-i)n* képzős deverbális névszó is (pl. V., Sz., I., Ud. *šerdjn* 'Kornschwinge, Kornworfel': (*ňqň*) *šerdni* '(Getreide) schwingen, worfeln . . .'; P. *izjn*, KP. (GENETZ) *izén* 'Mühlstein', stb.; I. WICHMANN: FUF. XIV, 87; WICHM. — Uot. 366), akkor arra gondolhatnánk, hogy ez az *-an*, *-en*, *-in* tkp. pontosan ugyanazt a váltakozást mutatja, mint az *-as*, *-es*, *-is* névszóképző (pl. Sz., Mez. *votas* 'Menge von Beeren u. a., die gesammelt od. gepflückt worden ist (Sz.), Beeren (Mez.)' és mellette V. *votēs*, I. *votīs* 'Beere': *votni* . . . 'pflücken, sammeln . . .'; V. *pes-tšipas*, Sz., L. *pes-tšipes* 'Holzstoss'; I. különösen BEKE: Acta Lingu. Hung. IV, 108—9. A képző alakjára, funkciójára vonatkozólag I. WIED., Gr.<sup>2</sup> 60—61.; LYTKIN V., Az *-s* névszóképzők a permi nyelvekben; BEKE: NyK. XLV, 341—2. Acta Lingu. Hung. IV, 106—110, stb.)<sup>8</sup> Csakhogy az udmurt alakokkal való egybevetés azt mutatja, amit LITKIN most idézett értekezésének 16. lapján így fogalmazott meg: „zürj. *-es* . . . ~ votj. *-es* . . . , z. *-as* (összes dialektusokban) ~ votj. *-os* . . . , z. *-is* . . . = votj. *-is*”, vagyis a képzőnek ezek az alakjai „már az ősermi korban keletkeztek”; I. még LAKÓ fejtegetéseit „A permi nyelvek szóvégi magánhangzói” 23—32. Ha tehát ma már nem is fogunk a képző magánhangzójában lappangó képzőt keresni, a differenciálódásnak mégis csak lehet valami oka (I. még WICHMANN: JSFOu. XXX/6, 3, 6; vö. még UOTILA: Kons. 173, FUF. XXVI, 170, NyK. L, 473-4; LAKÓ: NyK. LI, 26, 404, és 7. sz. jegyzetünket) és talán nincsen semmi valószínűtlenség LITKIN nézetében, aki azt vallja, hogy pl. a *votīs*, *votēs* alakkal szembenálló „*votas* alakot önálló képzésnek tarthatjuk” (i. m. 17). De persze egy meg-lévő *-as* és egy ugyancsak létező *-es* képző hasonló (bár árnyalati különbségeket is feltüntető) funkcióval (erre vonatkozólag I. LITKIN és BEKE idézett munkáit és BUBRIH i. m. 73. §-át, 61. l., stb.) csakugyan eredményezhette azt, hogy egymás mellett akár ugyanabban a nyelvjárásban, akár más-más nyelvjárásban a két alak együtt szerepelhetett. Így magyarázandó pl. az udmurt Sz. *piktos* 'Geschwulst, Beule' ~ K. *pektās* 'Verrenkung und die dadurch entstandene Geschwulst' szó is, melyre BEKE (Acta Lingu. Hung. IV, 109) utal. De vajon lehetséges-e ez a váltakozás egy létező és sok száz szóban mély gyökeret vert *-an* és egy — úgy látszik — nem is létező, illetőleg egyetlen szóba belemagyarázott *-en* képző esetében is?

De még ha mindezek ellenére is lehetséges volna egy 'rész' jelentésű (akár deverbális — mint BUBRIH gondolja —, akár denominális) *juken* származékszó a komiban, ez a lehetőség is semmivé lenne, ha a következőket vesszük figyelembe:

1. Még maga az önálló *jukan* szó sincs igazolva; hogyan lehetne ennek *juk:n* alakú változata?

<sup>7</sup> Persze az ebbe a kategóriába sorolt esetek közt nem egyben etimológiai oka van a kétféle magánhangzó jelentkezésének.

<sup>8</sup> LYTKIN a denominális, BEKE a deverbális származékokat vizsgálja.

2. Nem tudunk egyetlen egy kétségtelen *-en* képzős komi szót kimutatni.

3. A fent említett Ud. *juknas* 'c кычком' semmiféle más alak nem lehet, mint csakis egy *juk* főnévnek személyragos instrumentálisa. Ilyen főnevet ismernek is egyes régibb szótárak; ha ezek az adatok talán nem is függetlenek egymástól, de az első forrás, melyben ez a szó szerepelt, bizonnyára megbízható.

4. A *juken* alakhoz — végződésében is, méretezéssel kapcsolatos jelentésében is — igen közel áll egy LITKINTŐL (i. m. 15) följegyzett komi szó: „z. *vitās: vitāsēn vidž puktinǰ* 'szénát aratni a réten azzal a feltétellel, hogy két ötödrész szénát kap a munkás, három ötödöt pedig a gazda': *vit* 'öt'”, tehát tkp. 'öt résszel tenni, állítani, megállapítani', azaz 'ötödre osztani a rétet'. Itt a *vitāsēn* szónál bizonyára senki sem fog *-en* képzőre gondolni.

5. Ugyancsak nem lehet szó az alább tárgyalandó *džijnjen* alakkal kapcsolatban (Le. *šōān džijnjen me ad, dži geŋga* 'száz és fél, azaz másfél száz rubelt találtam'), de más hozzá hasonló szerkezetekben sem másról, mint instrumentálisi használatról.

6. Nemcsak törtrészre lehet ilyen *-en* végződésű alakkal rámutatni, hanem az egészre is, sőt az egészet meghaladó mennyiségre is, miként pl. ez a WICHMANN—UOTILA-féle adat (305) is mutatja: „*tsukeren* P. (= Instr. v. *tsuker*) . . . viel, über die Ränder, mit Aufmass, mit Übermass”.

Talán valóban minden kétséget kizáró módon sikerült igazolnunk, hogy az itt vizsgált komi *juken* szó csakis egy 'rész' jelentésű *juk* főnévnek az instrumentálisa lehet.

Most már nyugodtan tovább építhetünk ezen az alapon.

## II.

6. Első kérdésünk megint: ha *juken* tkp. instrumentálisi alak, hogyan mehetett át a chantiba mint ragtalan tóalak?

A kérdést bizonyára először komi síkon kell tisztázni, hiszen — mint láttuk — a *juken* szó már magában a komiban is mint ragtalan tóalak szerepel. Ragozott alakot természetesen csak abban az esetben foghat fel a nyelvérzék tóalaknak, ha a kérdéses szót állandóan, vagy legalább igen sűrűn abban a bizonyos ragozott alakjában használják, amivel azután együtt járhat az, hogy a tóalak elavul és ennek következtében a szó ragos-voltának a tudata elhomályosul. Így mondhatjuk ma a magyarban, hogy az *éjjel* *most már hosszabbak, a nappalok meg rövidebbek*, pedig *éjjel* is, *nappal* is eredetileg *-l* ragos alak volt. Így lehet a cht. Szin. *jetn*, Vj. *itn* jelentése 'Abend' és 'am Abend; abends' is (STEINITZ, OVD. II, 123; KARJ.—TOIV. 104), és STEINITZ (i. h.) meg is jegyzi a Szin. *jetna-pələk* 'Abend-Hälfte, Zeit auf den Abend zu' szóval kapcsolatban, hogy „*jetna* ist Lativ, wird aber jetzt — unter Verdunklung seiner Funktion — auch als Stammform benutzt”. Ragos határozó partitivusi jelentéssel volt eredetileg a magyar *bennünk*, *bennetek* is; ezeket — mint tudjuk — idővel „valóságos accusativusoknak érezték s utóbb csakugyan hozzájuk függesztették a tárgyragot: *bennünket*, *benneteket*” (SIMONYI, MHat. I, 83; TÖMLŐ (ZOLNAI): Budenz-Album 149—156). És hogy permi példákat is idézzünk: a komi *pidin* tkp. inessivusa egy a komiban már csak ragos vagy továbbképzett alakokban használatos főnévnek és eredetileg azt jelenti, hogy 'a mélységben, mélyen', de ez a ragos szó ma már mégis

ragtalanak érzett 'mély' jelentésű melléknév olyan kapcsolatokban, mint P. *pidŋn va* 'mély víz, mély folyó' ('глубокая вода, река'; Rog. 136), Sz. *pidŋn-injasin* (WICHM., SyrjVd. 125) 'an tiefen Stellen'. Éppígy 'alacsony' is lehet a jelentése az 'alul, lent' jelentésű *ulŋn* határozószónak: (BUBRIH i. m. 77) *ulŋn mesta* 'низкое место'; I. még WICHM. — Uot. 312. Vagy hogy instrum.-ragos példát is vegyünk: az udm. *kužän* jelentése 'egyenesen, hosszan, kitérés nélkül', és bár ennek a szónak általánosan használatos a tőalakja: *kuž* 'hosszú', mégis *kužän šuräs* (helyesebben *kužän-šuräs*) (VotjSz. 216) a. m. 'egyenes, nem csavargós út (прямая дорога)'.<sup>9</sup>

A *juken* alaknak is tehát — éppígy, mint az előbb említett alakoknak — egy mondat szerkezetből kellett kiszakadnia, egy olyan mondat szerkezetből, amelyben eredetileg tulajdonképpeni — ragos alakjának megfelelő — jelentésében szerepelt.

7. Mármost a komi *juken* instrumentális a mondatban kétféle jelentésben szerepelhetne: essivusi jelentésben ('részül, részként, rész gyanánt') vagy mód-eszközhatározói jelentésben ('résszel').

Nézzünk néhány példát a rag essivusi (és ehhez közelálló factivusi és praedicativusi) szerepére:

udmurt: *zarŋi šep en, zarŋi tš en med paltkiškoz!* (WICHM., VotjSpr. I, 144 'möge [das Getreide] als goldene Ähren, als goldene Körner herausfallen!' (L. FOKOS: NYK. XXXVI, 424—8.) || komi: V. *ketš loje, ketš en munas* (ZSzöv. 31) 'nyúllá lesz, mint nyúl (nyúl-alakban) megy', V. *kaje pörtšas. kaje en munas* (uo.) 'madárrá változik át. Mint madár megy', V. *pästäsasni nŋvjas z on me n, z onjas ni le n* (VdKomi 450), 'die Mädchen verkleiden sich als Burschen, die Burschen als Mädchen'; Le. *menim on-e setš keidišse vo džese n?* (VdKomi 37) 'leihet ihr mir nicht Samen (tkp. nem adtok-e nekem vetőmagot kölcsönül, kölcsönkép, kölcsönbe)?', Le. *menē-ne šuyin durnejen?* (uo. 58) 'mich hast du einen dummen Kerl genannt?'; Pr. *koris nän krista radi mileština n* (uo. 111) 'sie bat um Brot als Almosen um Christi willen', Pr. *mužik petis struba pŋr ka, tš a n* (uo. 283) 'der Mann flog durch den Rauchfang in Gestalt einer Elster'; Vm. *me tenē kutšsa bolšoi tšoj en šunŋ* (uo. 391) 'ich werde dich meine ältere Schwester nennen'; (irodalmi) *boštis deŋgi udžjezen* 'брал деньги в долг (букв. долгом); kölcsön vett (adósságba vett) pénzt' (BUBRIH i. m. 43), ... *veli narodli medša lok vragen* '[a cāfi uralom] a nép számára a leggonoszabb ellenség (в паром) volt' (uo.). (L. még SZENDREY: NYK. XLVI, 75—6.)

Bizonyos azonban, hogy főnév meglehetősen ritkán szerepelt ilyen funkcióban, és orosz hatással is kell itt számolnunk. Általánosnak ez a használat tkp. csak számnevekkel kapcsolatban (mint: 'ketten', 'hárman') mondható; pl. I. *tolko mi kiken šapkaeš* (WICHM., SvD. 11) 'wir beide nur haben die Mützen auf; csak mi ketten vagyunk sapkásak'; Pr. *nä tšla keralni kajasni ke kja-miš en* (VdKomi 209) 'sie, a cht [Mann], gehen [in den Wald] eine Rodung zu hauen'; P. *miŋe ku i-m en* vagy *ku i-m eneš* (WICHM. — Uot. 125) 'wir sind drei'; Pr. *jezis zel un a n* (< unaen) *loktisni* (VdKomi 137) 'emberek nagyon sokan jöttek'. Főnevekkel kapcsolatban a

<sup>9</sup> Számos idevágó példát idéz SIMONYI „Önállósított határozók” c. tanulmányában (Budenz-Album 48—80), továbbá FUCHS: KSz. XIII, 85—99, BEKE: IF. XLVIII, 283, stb. L. még pl. JEMELJANOV, Грамм. вотяцк. языка 61.

következő használatot figyelhetjük meg: Pr. *kekja-mis mort medalis ka za k* (VdKomi 157) 'er nahm 8 Leute als Arbeiter auf', *sija kutis olni vitško-stere-žin* (uo. 184) 'er begann als Kirchenwächter zu leben', *sarin kutis olni* (uo. 137) 'er begann als Zar zu leben', *sije me šoja za kuska-pi dđi* (uo. 202) 'ich werde sie [die Maus] als Imbiss verzehren'; Le. *lak te tevariš vile!* (uo. 62) 'komm als Gefährte mit!'

Nem lenne ugyan lehetetlen *juken*-os szerkezeteinkben essivust látni: „a neki juttatott kenyeret, halat, mint ötödreszt, ötödresz ül kapja”, de egyfelől a *juken* szó használatát megvilágító, fent idézett példáink, másfelől a főnévnek aránylag ritka essivusi használata a komiban amellett szólnak, hogy a *juken* esetében mégsem essivusi használattal van dolgunk. Az olyan alanyi vagy tárgyi használat mint pl. *kore vited juken* nem azt jelenti, hogy 'vmit kér mint ötödreszt', hanem általában 'ötödreszt, egy ötödöt kér'. Jellemző az is, hogy a szó megfigyelésem szerint nem fordul elő személyragosan ('részemül kaptam', 'ő részéül, mint részét kapta, kérte azt'). Így — ismételjük — az essivusi magyarázat lehetséges ugyan, de nem nagyon valószínű. Essivusi értelemben: 'részül, részként', egészen más szerkezetet találunk pl. a következő mondatban: Sz. *grišalž vojis vited paišis tšeļi kujim-šo* (ZNépk. 124) 'Gergelyre ötödresz ül (tkp. részéből) teljes 300 [rubel] jutott'. Vö. még FV. *naja viišni das-vit kerjen pai* (VdKomi 338) 'sie erlegten je 15 Renntiere (eig. für einen Teil, d. h. jeder für sich)'.

Kielégítőbb magyarázatot kell tehát keresnünk.

8. Talán közelebb juthatunk e kifejezésmód megértéséhez, ha — a másik lehetőséget vizsgálva — instrumentális (mód-eszközhatározói) szerkezetet, tehát 'résszel' jelentést látunk benne. Eljárásunk természetesen csak abban az esetben lehet meggyőző, ha ezt a használatot, illetve a benne megnyilatkozó észjárást hasonló szerkezetekkel tudjuk igazolni.

Ilyen analógiául önként kínálkoznak azok a jól ismert obi-ugor szerkezetek, amelyekben instrumentális eszközhatározó szolgál a cselekvés tárgyának kifejezésére, mint pl. a manysiban: É. *am naŋən n a n ə l mīləm* (VNyj. 9) 'én kenyeret adok neked' (tkp. 'én téged kenyérral adlak'), K. *oānəm sojəl voāritə* (uo. 194) 'hírt ad nekem' (tkp. 'engem hírral készít, ad'), É. *mān piŋəm n e γ ə l vīləm* (VNGy. IV, 324) 'nőt szerzek (veszek) kis fiamnak' (szó szerint: 'kis fiamat nővel veszem [látom el]'); — a chantiban: É. *iēuən luŋ-lanŋs-soχna miŋ!* (PÁPAY, Nytan. 83) 'a húgodnak nyári evet bőrt adj!' (tkp. 'húgodat nyári evetbőrrel add!'); Szin. *imenən ikenən nāwremŋəlal kārti jotti l ō w ŋ lūtsəlŋ* (STEINITZ, OVd. I, 138—9) 'die Frau und der Mann kauften (vásároltak) ihren Kindern ein eisernes Spiel pferd'; I. *mant ēvejat ent mejöt, pagat ent mejöt* (PATK. II, 102) 'er gab mir keine Tochter, er gab mir keinen Sohn' (mintegy: 'nem ajándékozott meg engem leánnyal, nem ajándékozott meg fiúval') Vö. MUNK., VNyj. 9, 194, 263; BEKE: NyK. XXXV, 186—7; KARA: NyK. XLI, 39—41; PATK.—FUCHS 59; BOUDA: UJb. XVI, 286 kk; LAVOHA: NyK. LIV, 208, stb.

Ezek az obi-ugor szerkezetek természetesen könnyen érthetők. Különösen világossá lesz a dolog, ha ilyenfajta szenvedő és cselekvő szerkezeteket állítunk egymás mellé: manysi: *vit-χul sātē'in, piŋwe; naŋən tīl am m a n ə r ə l mīləm?! — mōt-sir χulnəl kit χuləl majwəs, mōt-sir χulnəl ās kit-sir χuləl majwəs* (VNGy. I, 148) 'vízi halat fogsz előigézni, fiacskám; mit (instr.) adjak neked (acc.) ennél egyebet?! — Egyik fajta halból két halat (instr.) adott neki (tkp. két hallal adatott [ajándékozottatott meg]),

másik fajta halból ismét két halat (instr.) adott (passivum) neki' || chanti: *mà nanèn l'rdətna maləm. — l'rdətna masa* (PÁPAY, Nytan. 69) 'én neked ennivalót adok. — Ennivalót adott neki' (tkp. 'én téged étellel adlak. Étellel adatott' [németül: 'mit Essen wurde er gegeben'])<sup>10</sup>. Világos, hogy itt az instrumentális-ragos mondatrészek igazi eszközhatározók. És azt is tudjuk, hogy ez a szerkezet „engem valamivel adnak” azért is olyan gyakori az obi-ugor nyelvekben, mert ott sok olyan ige tárgyias, amely a mi szemléletünk és nyelvérzékünk szerint csak tárgyatlan lehetne (pl. *áll, ül, jön* stb.), l. pl. KARA: NyK. XLI, 40; LŐCSEI: NyK. XLVII, 323—4; BOUDA: UJb. XVI, 286—293; LAVOTHA, A tárgyias igeragozás mondat-tana a vogulban 7, 19—20; MUNKÁCSI, VNGy. II, 464, 745; RAVILA: FUF. XXVII, 131; MUNKÁCSI—KÁLMÁN, MsNGy. III/2, 219, stb.

Ezeket az obi-ugor szerkezeteket joggal lehetett olyan magyar kifejezésekkel párhuzamba állítani, mint *kövel hajigál* a. m. *köveket hajigál, ajándékoz vmít ~ megajándékoz vmivel; fővel ráztanak* (KeszthK. 306) 'moverunt capita sua' (l. SIMONYI, MHat. I, 378—380). Ilyen eszközhatározós szerkezet van pl. a komiban is: Pr. *šinmas livan kojištis* (VdKomi 287) 'er streute ihm Sand in die Augen (eig. streute mit Sand in seine Augen)'; Ud. *golžettšij-ni matšgn* (ZSzőv. 218) 'a labdát (tkp. labdával) gurítani'; V. *mji-neg keđžidej?* — *mi-pe keđžim brosaen* (ZNépk. 13) 'mit (acc.) vetettetek? — Mi kölest (instr.) vetettünk' (mintegy: 'kölessel végeztük a vetést, kölessel vetettük be a földet'; vö. Le. *nán keđžene* (VdKomi 36) 'gabonát [acc.] vetnek').

Olyan kifejezésben is, mint: manysi: *ti alám akw' kwäljn neyim sät jirəl tarə ti aliləm* (VNGy. II, 260) 'egy kötéltre kötött hét áldozat - állatom (instr.) tehát egyszeriben im leölöm', talán még az *ül, áll, stb.* igék tárgyias szerkezetére gondolhatunk (vö. pl. *toxxij uj jirəl ti lül-wäsən* (VNGy. II, 323) 'patás állat áldozatával állnak im előtted', tkp. — ahogyan BOUDA i. h. 288 fordítja —: 'mit dem Opfer des hufigen Tieres wurdest du da gestanden'). (L. még VNGy. II, 259.) — De bizonyára nem így magyarázandó a következő mondat: *akw' kwäljn neyim sät jirəl tan totile'it, akw' kwäljn neyim xät jirəl tan totile'it* (VNGy. II, 3) 'egy kötéltre kötött hét áldozatot (instr.) hoznak ők (alanyi ragozás), egy kötéltre kötött hat áldozatot (instr.) hoznak ők (alanyi rag.)'. (Ennek magyarázatát l. a 19. és a 21. pontban. L. még itt a 16. pontot.)

Ezek szerint tehát az obi-ugor szerkezetek mégsem tudják a komi *juken*-ban megnyilatkozó szemléletet megmagyarázni, mégpedig azért nem, mert nem azonosak a *juken*-os szerkezettel, más szemlélet jut bennük kifejezésre: az obi-ugor kifejezés értelme: „engem vmivel adnak”, a komi kifejezés módé pedig az, hogy „nekem vmivel (egy bizonyos résszel) adnak”. Közös vonás bennük mégis az, hogy „vmivel adni”. A kérdésre alább még visszatérünk, egyelőre azonban szögezzük le, hogy a komi *juken*-os szerkezetek magyarázatában abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a szerkezet jelentése tkp.: *nekem valamivel adnak*.

<sup>10</sup> A két jellemző mondatpárt BOUDA idézi „Das obugrische Passivum” című cikkében (UJb. XVI, 287).



## III.

9. Nézzük most, hogy az egyelőre izolált (feltűnő módon éppen csak törtek jelölésében megőrződött) szerkezetnek látszó komi kifejezéssel nem állítható-e párhuzamba magának a komi nyelvnek egy esetleg még ma is közhasználatú szerkezete.

Csakugyan, van ilyen komi szerkezet.

Ennek bemutatásánál egy jellemző finnugor szerkezetből indulhatunk ki.

Amit mi úgy mondunk, hogy *levest evett még egy kanállal, sört ivott egy egész üveggel, vizet hoztam egy egész korsóval*, azt pl. a német egészen más szerkezettel fejezi ki. Ha ti. nem jelzős kifejezésmódot (egy üveg sört: *eine Flasche Bier*, ill. régebben genitivus partitivusszal), hanem a magyar mértékhatározós kifejezésben megnyilvánuló szemléletnek megfelelő szerkezetet akar használni, akkor vagy *von* prepozíciós eredethatározót használ, vagyis ilyen *határozóval* fejezi ki azt (az egészet), aminek egy bizonyos részéről van szó, „amit részekre osztva gondolunk” (BRASSAI; I. SIMONYI, MHat. I, 407) (*er ass einen Löffel[voll] von dieser Suppe*), vagy pedig értelmezőnek teszi meg a mértékjelölő szót: *er ass noch Suppe, einen Löffel[voll]*; *ich habe noch Wasser gebracht, einen ganzen Krug[voll]*. A németben és általában az indoeurópai nyelvekben a magyar *-vel* ragos mértékhatározónak megfelelő szerkezet nem használatos.

Más példákat ilyen mértékhatározóra<sup>11</sup> I. SIMONYI, MHat. I, 382, KLEMM, MTörtMond. 211. Ezek az instrumentális mértékhatározók sokszor osztószámnévvel kapcsolatosak; pl. *mindenki egy-egy kanállal, két-két üveggel kap*.

Instrumentálisszal fejezik ki a mértékhatározót a permi nyelvek is: udmurt: *sol'i vaj'i-z'i stopka i en sur. so stopka i ez juiz no kuriz kiktè-tize. kiktè-tize juem bere kuriz vedra i en* (WICHM., WSpr. II, 166) 'man brachte ihm ein Glas (instr.) Bier. Er trank das Glas (acc.) aus und bat um ein zweites. Nachdem er das zweite (Glas) getrunken hatte, bat er um einen Eimer (instr.) Bier'; *si tšä-si tšä intijin bektšän zarhi ukšo* (MUNK. — FUCHS 60) 'an einem gewissen Ort ist ein Fass mit Goldgeld (eig. ist Goldgeld, ein Fass voll [instr.]); *mumidä ton göršokän vöi šuntin'i kos* (uo. 65) 'sag deiner Mutter, sie möge einen Topf [tkp. egy fazékkal] Butter auslassen'; *mon solis ägerzä sandekän vuzai* (uo. 189) 'ich habe die Kohle davon, eine Kiste voll [MUNKÁCSI fordítása szerint: kistenweise] verkauft' || komi: Pr. *me tšękti babas eti dar šides sottini. baba sottis dar jen šid* (VdKomi 317) 'ich sagte meiner Frau, sie möge mir einen Schöpflöffel Suppe hinzugeben. Die Frau gab mir noch einen (eig. mit einem) Schöpflöffel Suppe'; Vm. *deŋga me šekken* (uo. 375) 'Geld (hat er) einen Sackvoll'; Lu. *ti unaen votlad ozse? — votlam vedra kuji men* (WICHM., SvD. 139) 'wieviel Erdbeeren pflückt ihr (im allgemeinen)? — So drei Eimervoll pflücken wir'; (P. *tije unaen ektjovvat jagedse? — ektjovvam vedra kuimen* (ROGOV, Gramm. 137) 'вы помного собираете ягод-то? — собираем ведра по три'; HALÁSZ IGNÁC fordítása szerint (UF. II, 57): 'ti sokat (tkp. sokkal) szedtek epret? — szedünk három vödörrel'.)

<sup>11</sup> A mértékhatározónak azzal a fajával, mely középfokkal vagy középfok-értelmű kifejezésekkel kapcsolatos (mint pl. *sokkal nagyobb, kevéssel utóbb*; komi V. *vit ekmisjäs nol'en e tša džik* '5 négygyel kevesebb 9-nél'), itt nem foglalkozunk.

Az első pillanatban bizonyára különösnek találunk olyan komi kifejezéseket, mint Le. *šo ãn* (v. *sõn*) *džijnjen me ad, džigena* 'másfél száz (= 150) rubelt találtam', vagy V. *me seti sili tselkevejen džijnjen* 'én másfél rubelt (egy rubelt [és] felet) adtam neki, vagy Sz. *pidnanas seti sile n džijnjen kimin* (WICHM., SvD. 124) 'die Tiefe betrug an dieser Stelle ungefähr anderthalb Klafter' (*sil* 'öl')<sup>12</sup>, vagy *stekanen džijnjen* 'стакан с половиной' (БУВРИН, Gramm. 68. §), *vedraen-džijnjen* 'полтора ведра' (КОМИ-РУССК. сл. 62), *vozn-džijnjen* 'полтора года (букв. год-половина)' (БУВРИН, i. m. 40), *beregaiis sjeđz vli miljaen-džijnjenis ne undžik* (uo.) 'от берега до него (корабля) было полторых миль не больше' ('másfél mérföldnél nem több'), *lunen-džijnjenen roħod vli vetszma* (uo. 97) 'в течение полторых дней поход велі вetszma', — de rögtön természetesenek fogjuk érezni ezt a kifejezésmódot, ha felismerjük bennük a mértékhatározót és arra gondolunk, hogy ezek az instrumentális kifejezések semmiben sem különböznek az olyan szerkezetektől, mint pl. udm. *ištópän no džijnjenin vinadš juom! šalkkään -no džijnjenin surdš juom!* (MÜNK. 189. d.) 'egy palackot és egy felet iszunk a pálinkátokból. Egy kártust és felet iszunk a sörötökből' (VotjSz. 299 még pontosabban: 'egy kártussal [és] féllal (azaz: másféllel)'). — Fenti mondataink tehát úgy értendők, hogy 'másfél százzal találtam pénzt' stb.

10. És ha már fent utaltunk a mértékhatározónak osztószámokkal való együttes előfordulására, itt ezenkívül még a határozói szerepben használt osztószámnemekhez közelálló *-nként* ragos osztókifejezésekre is (SIMONYI, MHat. I, 408) utalhatunk. A komi Le. *juasni nida vedra ãn* (NyK. XLV, 410), *nida juasni vedra ãn* (uo. 411) nemcsak azt jelentheti, hogy közösen 'egy vödörrel isznak pálinkát', hanem azt is, hogy ők egy-egy vödörrel isznak'. De már pl. *me siž udala stekanen regna-ıdłe, keštıdłe, keššaidłe* (uo. 467) csak úgy érthető, hogy: 'én azt (a pálinkát) nyújtom egy-egy pohárral a rokonságnak, apósodnak, anyósodnak'.<sup>13</sup>

A magyarban is „ketten-ketten = kettenként, kettejével, kettesével, paarweise, zu Paaren; härman-härman = härmanként, härmával, härmasával” (SIMONYI, MHat. I, 214; l. még uo. 369, 409), és BRASSAI is megjegyzi az *-nként* raggal kapcsolatban, hogy „-val -vel is tesz hasonló szolgálatot: Kiki párjával. Hármasával adja a tojást stb.” (SIMONYI i. h. 407).

Ilyenfajta (osztókifejezéses) mértékhatározót ugyancsak instrumentálisraggal jelölnek a permi nyelvek is. Udmurt: *ogän -ogän tišš med ušoz* (MÜNK., VotjNépk. 138) 'egyenként<sup>14</sup> hulljon csak a gabona!'; *derame izam izemäs šuresän šüän duas van* (uo. 83. d.) 'a mi fejünkre feltett sapkánkat kérő ezrivel, százával van'; *kurışkışlı groš, koppeika-ke šotim, šuen, šur sen med šotoz milem inmare!* (WICHM., WSpr.

<sup>12</sup> L. még WICHM.—Уот. 34, 372, 379, 390, 401.

<sup>13</sup> Ez az instrumentális szerkezet partitívusi értékű (a mértékjelölő szón jelölve) (a pálinkából isznak egy-egy vödörrel), viszont *za-raz juame kujim vedra* (i. h. 412) acusatívussal ('egyszerre igyunk három vödörrel') inkább úgy értendő, hogy 'igyunk ki, igyunk meg három vödör pálinkát', vagyis bizonyos tekintetben határozott tárgyat jelöl. Éppígy Pr. *med tšetvert kušedž juvis* (uo. 249) 'er trunk den zweiten Tschetwertj vollständig aus'. Jellemző a következő udm. szerkezet is: *solı vaji-zı stopkajen sur. so stopkajez juiz* (WICHM., VotjSpr. II, 166) 'man brachte ihm ein Glas (instr.) Bier. Er trunk das Glas (acc.) aus'. (Hasonló szerkezetet látunk a manysiban; l. LIIMOLA: JSFOu. LVII/1, 43–4.)

<sup>14</sup> Ilyen kifejezések essivusoknak is foghatók fel: 'mint egy-egy [mag]'.

I, 137) 'wenn wir dem Bettler einen Groschen, eine Kopeke geben, gebe sie uns Inmar hundert-, tausendfach zurück!'<sup>15</sup> || Komi: Ud. *ę t t e n - ę t t e n p e t a l e n i v i d z e d n i* (ZSzőv. 207) 'egyenként jönnek ki nézni'; *suva:snı̄ para:en - para:en* (uo. 218) 'párosával állnak fel'; *jukša:snı̄ kık morten - kık morten* (uo.) 'párokra (tkp. két embenként) oszlanak'; V. *dasen - dasen munęni* 'tizesével (tizenként) mennek'; FV. *kuseken - kuseken kosollisni* (VdKomi 347) 'se zerrissen ihn ganz in Stücke (darabonként szétszaggatták)'; *jaise kuseken - kuseken vundalasni* (uo. 342) 'sein Fleisch zerschneiden sie in Stücke'; (irod.) *rabotseijas tsukeren - tsukeren medędtsisni* Зимный дворец dorz (ВУВРИН i. m. 40) 'рабочие группами (букв. группой-группой) направились к Зимнему дворцу'. (Vö. még Fokos: NyK. XXXVI, 420—1; SZENDREY: NyK. XLVI, 75.)

Az obi-ugor nyelvekben ilyen kifejezésekben részint instrumentálist, részint *-n* (*-na...*) ragos locativust találunk. Manysi: É. *akwəl* 'egyenként', *kitxəl* 'kettenként' (по двум), *xürməł* 'hármanként (по трем)' stb. (VNyj. 26). T. *khörmə-lə - khörməł* (uo. 287) 'hármával (трое и трое)'; É. *supəl - supəl totwäst* (uo. 26) 'részenként vitték el'; *supəl* 'felenként, részenként' (uo.); *kęlp vinä saw ta'ıl sawəl aje'im* (uo.) 'vörös pálinkás sok pohárkát nagy számban iszom';<sup>16</sup> T. *noul sultəl jıxtluŋ* (uo. 263) 'szelentenként vágni húst (резать пластами)' || chanti: (CASTR.) *kädenat* 'je zwei', *vędat* 'je fünf', *xüdat* 'je sechs', *xüs vęt xajadat ördesegen* (РАТК. II, 18) 'sie teilten [die Besatzung] in je 15 Mann', Szin. *itn itn* 'zu einem, zu einem; je einer, d. h. einzeln' (STEINITZ, OVd. II, 182); *itn - itn* 'по одному', *náln - náln* 'по четыре' (STEINITZ, ХАНТ. (ОСТЯЦК.) ЯЗЫК 34. §); Szin. *arı kar s ət n s ət n jöwla:tn*! (STEINITZ, OVd. I, 175) 'viele Bündel werft zu je hundert [Stück in den Kahn]!'; *jāŋ xüjn xolman xüjn i xpa lęmel* (uo. 64—5) 'sie haben sich zu 10, zu 30 Mann in einen Kahn gesetzt'.

II. Most már világosabbak lehetnek előttünk a következő mondatok: komi: Le. *setali das - vit tsęlkeve:je n, nolna:nisle kvait - das tsęlkeve: jukli* (VdKomi 53) 'ich habe ihnen je 15 Rubel, gegeben, unter ihnen viere habe ich 60 Rubel verteilt'; Pr. *menim kęldumhık - pi vurun letis so punt. tsęlkeve:je n žei punt* (uo. 109) 'mir schlug der Sohn der Zauberin Wolle, 100 Pfund. Das Pfund für einen Rubel (rubeljével, 1—1 rubelért)'; *kažnei voı bıd kerkás kık morten kutis kulni* (uo. 288) 'jede Nacht begannen in (eig. aus) jedem Haus je zwei Leute zu sterben', Ud. *sure bıd palto:is zeletnei tsasen i kujim tısätša deŋga:en* (ZSzőv. 172) 'mindegyik felöltőben egy-egy aranyórát és 3000—3000 pénzt (rubelt) talál'; FV. *kekjamis sojasen kijam dozmerjases* 'mi 800—800 fajdot fogunk (egy-egy család 800 fajdot téli készletnek)'; Pr. *kažnei lun eti morten kujim - jura gunderli soje* (VdKomi 90) 'täglich frisst der dreiköpfige Unhold je einen Menschen'; V. *mort eti voje n vole - pe užni gu vile!* (ZNépk 56) 'jőjjetek egy-egy éjjelre a sírra hálni!'; *mort eti tseren nebim* (uo. 62) 'egy-egy fejszét vettünk (mindegyikünk egyet)'; (irod.) *strejitema sojasen vil zavodjas*

<sup>15</sup> Vö.: Halott százeczrivel fog veszni ott. (ARANY, Keveháza.) Ezrivel terem a fán a meggy. (L. SIMONYI i. m. I, 215, 369.)

<sup>16</sup> Az utóbbi kifejezések tkp. nem különböznek a fent tárgyalt instrumentális-ragos tárgyaktól; l. még alább.

(BUBRIH i. m. 40) 'построили сотнями [százával] новые заводы'; *boštei kik-kujim revolveren* (uo.) 'возьмите по два-три револьвера' [mindenki 2—3 revolvert]; *sije... boštis ses mort eti ledenetsen da mort eti petsatnei preňiken* (uo. 37) 'он взял оттуда на человека по одному леденцу и по человека по одному печатному прянику, букв. человек по одному леденцу...' || *udmurt: kultioisiz kuiñ kultioien nuimon med luoz'i!* (WICHM., WSpr. I, 154) 'wenn unsere Garben [so schwer wären, dass sie nur] drei auf einmal [szó szerint három kévével, azaz hármásával, hármanként] zu tragen wären!'

És helyesen fogjuk értelmezni az eddig másképp felfogott következő komi mondatokat is. Ebben a mondatban: *V. ženik-redňali šetenj peppjatka deňgaen ili kušsem-ke dobraen* (ZSzöv 56) 'a vőlegény rokonságának bánatpénzül (tkp. bánatpénzt, zálogot) pénzt vagy valamiféle holmit adnak' SZENDREY (NyK. XLVI, 78) instrumentálisi tárgyat látott, maga a komi közlő sem fordította le a mondatot pontosan („дают попятку залог (отступное) деньгами или каким-нибудь добром"). Valójában itt is mértékhatározóval van dolgunk: nem a rokonságnak együttesen, hanem mindegyiknek egyenként, külön-külön [vagy] pénzt vagy valami holmit adnak'. Nem fogunk tárgyhatározót keresni ebben a mondatban sem: *V. eššaen og nu* (ZSzöv. 18) 'keveset [kevés rókát] nem viszek', mert a kifejezés jelentése 'kevés számmal, kevésselem nem viszek [rókát vendégségbe]'. Éveken keresztül homályos maradt számomra ez a mondat, amelyet az Udora vidékén jegyeztem fel: *eššalen una mešken* 'kevés embernek van sok tehene', de most már tudom, hogy a mondat értelme az, hogy 'kevesen vannak olyanok (kevés azoknak az embereknek a száma), akik közül mindegyiknek (külön-külön) sok tehene lenne'. Ezzel szemben egészen világosnak éreztem ezt a Mezeny vidékén feljegyzett mondatot: *dežedlen vijim nol mes* 'ritka embernek van négy tehene', és csak most látom a finom megkülönböztetést a két mondat között. Az előbbi mondatban „kevés” emberről, de mégis több emberről volt szó, a mezenyi mondatban „ritka” emberről, tehát csak 1—2 emberről van szó; itt nem volt fontos az osztószámnévnek megfelelő instrumentálisi szerkezet használata. Talán helyesebben magyarázzuk ezt az udorai mondatot is: *kodi mišša kime-sjem gut, si-vile šeta-sni mešken-kukañen* (ZSzöv. 179) 'sok legyet szedtem össze és a legyeken teheneket cseréltem be;] amelyik (meg) széphomlokú légy, azért tehenet adnak borjastul', ha így értelmezzük: '... azért egy-egy tehenet adnak borjával, egy-egy tehenet és borjút adnak'. És nem tudom, vajon az a sokat emlegetett két mondat: *Sz. vijen-nañen šoi-jui* (WICHM., SVd. 328) 'Butter und Brot hab' ich gespeist', *V. vijen nañen vaji* (uo. 298) 'Butter und Brot bracht' ich hin', — amelyben eddig (a gyakori instrumentálisis udmurt szerkezethez hasonló, az *és* kötőszóval egyenlőértelmű) egybekapcsolást láttunk (vö. FOKOS: NyK. XLIX, 324; BUBRIH i. m. 40), de amelyről BUBRIH is megjegyzi, hogy ez a szerkezet a komiban ritka —, nem úgy magyarázandó-e, hogy ezekben a *gyermek-versikékben* romlott szöveggel van dolgunk. A helyes szöveget bizonyosan a pecsoraival változat őrizte meg: *mijen že verdisni? — vija nañen* (Wichm., SVd. 326) 'womit haben sie dich gespeist? — Mit Butterbrot'. Ennek az alapszövegnek változatai egyfelől a) *V. mi-že vajin? vija nañ vaji* (VdKomi 453) 'was hast du gebracht? Butterbrot habe ich gebracht', Lu. *mij*

*namin?* — *vija nan* (WICHM. i. h. 331) 'was hast du gegessen? — Butterbrot', S. *tsöze-gue velli, vija nan soini* (ZSzöv. 144) 'nagybátyám pincéjében jártam vajas kenyeret enni', továbbá *b*) P. *mji sojin, juin?* — *vija tupes soji* (Rogov, Nyelvt. 158) 'что ел, пил? — Масленые оладьи ел', — másfelől Vm. *kj. tse vetlin?* *vija nanla* (VdKomi 395) 'wo bist du gewesen? Um Butterbrot'. A (pecsorai nyelvjárásban megőrzött) alapszövegből a *nanen* alak ('kenyérrel [etettek]') behatolt a *nan* alakot tartalmazó *a*) változatba. Így lett talán először \**vija nanen vaji*, majd utóbb a *nanen* hatása alatt *vijen nanen*. Jellemző, hogy ez a keveredés, analógiás hatás még folytatódott: az instr. ragja a megelőző sorba is behatolt: S. *mijen sojin-juin?* *vijen nanen soji-juji* (WICHM. i. m. 328) 'was (tkp. mivel) hast du gespeist? Butter und Brot hab' ich gespeist'.<sup>17</sup>

Helyesen fordítja tehát STEINITZ ezt a chanti mondatot: *käsən xü solkowa[-]pələkn woškəs* (OVD. I, 66) 'jeder Mann warf je einen halben Rubel [als Opfer] hin'.

És hogy ezt a kifejezésmódot helyesen fogtuk fel, hogy valóban így érti ezt a komi ember, arra meggyőző bizonyítékok az olyan mondatok, amelyekben a megfelelő orosz szerkezettel (по prepozícióval) keveredett a komi kifejezés: Le. *sija kij vokid juksisni, kij kerka veli, sija pe - k e r k a u* (*pe - k e r k a - ōn*) *boštisni* (NyK. XLV, 442) 'az a két testvér osztozkodott. Két ház volt. Ők egy-egy házat (по избу; orosz prepozíció, orosz rag!) kaptak'. És hogy ez nem egyedülálló eset, mutatja következő példánk: Le. *vedraən jukam, kodle mutem lue, zelete pe - v e d r a u lue* (uo. 435) 'vödörrel fogjuk elosztani, (hogy) kinek mennyi jár (tkp. lesz). E g y - e g y v ö d ö r r e l lesz mindenkinek aranya'.<sup>18</sup>

De világossá válnak előttünk a következő komi határozók is: V. *šerjen* (v. *šerij-n*) (pl. V. *š. keravni* 'пополам изрубить; kettéhasítani, középen kettéhasítani', azaz: 'egy-egy félre hasítani'; V. *šerjen soini* (ZNépk. 65, 66) '[egy másikkal együtt] felezve megenni'; V. *šerjen nebam* (uo. 68) 'пополам купим'; Le. *šerjen jukame!* 'összük el kétfélre, felébe!'; V. *šekije vundavni bela-rumaked šerjen* (WICHM., SVd. 44) 'den Wallach zerschneiden, sodass der „bel'a-ruma" die eine Hälfte bekomme'; *ted da mem šerjen jaise* (uo. 49) 'das Fleisch in zwei Teile für dich und für mich'); *džinjen* (pl. Le. *džinjen vundini* 'пополам резать; kettévágni, félbe vágni', mintegy: 'felével-felével, egy-egy féllal elvágni'; V. *džinjen juksisni* (WICHM., SVd. 88) 'sie teilten es in zwei Teile'). Maga az orosz kifejezés is használatos: Le. *leset, tsame pe-pelam!* (VdKomi 47) 'einigen wir uns in der Hälfte!'

12. Ha tehát a most tárgyalt mértékhatározókra gondolunk (pl. *sottis darjen šyd* 'egy merőkanállal adott még levest', *soən džinjen me ad, dzi geŋga* 'másfél százzal találtam pénzt' és *džinjen vundini* 'egy-egy félre, féllal elvágni', *serien jukame!* 'összük el két félre, egy-egy féllal!'), akkor ősi, a finnugor

<sup>17</sup> Hogy ilyen szerkezetkeveredések gyakoriak, azt szinte lépten-nyomon tapasztaljuk. Hadd emítsünk itt egy példát, amelyben egymás mellett fordul elő a szabályszerű és a kontamináció útján keletkezett szerkezet: Le. *esen* (instr.) *verd babate i kəbi-late* ... *etik džinsz* (acc.) *šet ba-baidə, a məd džinsz* (acc.) *kəbi-late verd* (VdKomi 11) 'dies gib deiner Frau und deiner Stute zu essen (tkp. e z z e l etesd, tápláld) . . . die eine Hälfte gib deiner Frau und die andere Hälfte gib deiner Stute zu essen' (tkp. szóserint: 'másik felét etesd kancádat').

<sup>18</sup> Vö. még AV. *po-razu šete* (ZSzöv. 80) 'egy-et-egy-et (egy-egy ütést adjatok [neki]!'; Vm. *po-tšasa m kutis bjdmini* (VdKomi 366) 'er begann stündlich zu wachsen', Vm. *ebra-tne munisni po-də ma'm* (uo. 394) 'sie gingen zurück, jeder in sein Haus'.

szemléletnek teljesen megfelelő kifejezésmódnak fogjuk érezni azt, hogy instrumentálisi mértékhatározóval fejezik ki nemcsak azt, hogy valaki *egy kanállal*, vagy *egy féllal* kap, hogy valakire *egy kanállal* vagy *egy féllal* jut, hanem azt is, ha arról van szó, hogy az illető csak *egy harmaddal*, *egy ötöddel* kap, csak *egy harmaddal*, *ötöddel* jut neki, *egy h a r m a d* vagy *ö t ö d r é s s z e l* jut neki egy bizonyos mennyiségből. Fenti példáink (l. 4. alatt) pontosabb értelme tehát ez: 'egy harmadrésszel adott nekem kenyeret', 'egy ötödrésszel kér' stb.

## IV.

13. A komi *jukén* tehát — véleményünk szerint — egy ősi szerkezetből (\*... *jukén šetnĭ*, illetve *boštnĭ* '[bizonyos] résszel adni, kapni') szakadt ki, egy olyan szerkezetből, amelyet — a mértékhatározónak instrumentálisszal való kifejezését — a komi nyelv mint finnugor örökséget őrzött meg. Ebben a kapcsolatban a *jukén* szó állandóan ebben az alakban szerepelt; ezt idővel (olyan szerkezetek alapján, mint *koimēd paĭ* 'harmadrész', *noled juked* vagy *paĭ* 'egy negyedrészt'; P. *kuimet tor* 'egy harmadrész'; Ud. *kujim pele juknĭs* 'in drei Teile teilen'; I. *mę đęngaes kujim pele juka* 'ich teile das Geld in drei Teile' l. WICHM.—UOT. 193) ragtalan tőalagnak (nominativusnak, ill. accusativusnak) foghatták fel: 'harmadrész jutott neki', 'harmadrészt kapott'.

Ragtalannak érzett alakjában került át azután a komi *jukén* a chanti nyelvbe. És hogy valóban ilyen kapcsolatból, sőt ilyen kapcsolatokkal együtt ment át ez a szó a chantiba, azt szépen bizonyítja a CASTRÉNTŐL (chanti nyelvtanának 35. lapján) feljegyzett *χūtmet jukan* 'ein Drittel'.<sup>19</sup> A chanti szó használatát még a következő példák világítják meg: (KARJ.—TOIV. 149) DN. *u-dəm kət iğcā·n* 'saan kaksii osaa', Kr. *iğ·kā·n* 'Anteil, Teil von der Beute, von dem erlegten Wild'; (PÁPAY) *lār-χuli kali juyan luēl juyantlem*, *oš-χuli kali juyan luēl juyantlem* (ONGy. 276) 'tavi hal véres (?) osztaléka gyanánt neki juttatom, bőséges hal véres (?) osztaléka gyanánt neki juttatom'; (PATK.) *juganeten kūttepētivet kātna őrdeden* (II, 80) 'sie teilen ihren Teil in zwei gleiche Hälften'. Az északi-chanti *iugānna* 'gyanánt, -ként' használatát (l. KARA: NYK. XLI, 33, 171) olyan kifejezések magyarázzák meg, mint: *inĕm rōbōtāiēn iugān ēvina χodĭ sitsōlām lōlōn!* (PÁPAY, Nytan. 151) 'járt munkások gyanánt (é. azért, hogy oda jártatok), [tkp. munkások részeként] hogyan adhatnék nektek leányt!', „*jukan* wird auch zur Hervorhebung des Besitzers benutzt” (STEINITZ, OVD. II, 100), *kārti lōw jukan tujās* (uo. I, 160) 'das Gefäss des Eisernen Pferdes', *at ūjattĭ χŭ jukana* (uo. I, 62) 'wie ein nichts wissender Mann'.

14. Eddigi fejtegetéseink eredménye:

1. A chanti *iğcā·n* 'rész' egy instrumentális-ragos, de idővel ragtalan tőalagnak felfogott komi *jukén* 'résszel' szónak az átvétele.

<sup>19</sup> Általában azonban ma a *pēlek* 'Hälfte; Seite' szó használatos ('fél' és 'törtrész' jelentésben) ilyen chanti kapcsolatokban: pl. (CASTR.) *kimet pēlek* 'anderthalb'; (KARJ.—TOIV. 695) Szal. *χūtmettā pēlek* '2½'; (STEINITZ, ХАНТ. (ОСТЯЦКИЙ) ЯЗЫК 34. §) *halmĭt pēlk* 'четверть', *kimĭtā pēlk* 'полтора', *halmĭtā pēlk* 'три с половиной' stb. (L. még PATK.—FUCHS 37.)

2. Ez a komi *juken* eredetileg olyan instrumentális-ragos mértékhatározó, mint a magyar *egy pohárral (iszik vizet)*.

3. Ez az instrumentális-ragos mértékhatározó ősi szerkezet, finnugor örökség a permi nyelvekben.

## V.

15. De talán egyéb összefüggések felismerését is lehetővé teszi a most megismert nyelvi jelenség: a mértékhatározó jelölésének most tárgyalt módja.

Itt is a mértékjelölő főnév jelzői használatában megnyilvánuló elvből akarunk kiindulni. Már KERTÉSZ MANÓ utalt arra, hogy ez a használat: „*egy darab kenyér, egy darab kenyeret, egy darab kenyérral* — a magyarnak (és általában a fgr. nyelveknek) ősi szerkesztési módja, amelynek párját hiába keressük az európai nyelvekben” (Fgr. jelzős sze kezetek 65). T. i. — fejti ki részletesebben — „az indogermán nyelvek genitivusba, ill. partitívusba teszik azt a szót, amelynek részét veszik [*ein Glas guten Weins, un verre de bon vin*], a magyarban pedig változatlan marad ez a szó... koccintotunk *egy pohár jó borral* mondom magyarul; *wir stiessen an mit einem Glase guten Weines* — mondja a német... az idg. nyelveknek e fajta szerkezeteiben a mondatbeli viszony hordozója a mértékjelölő szó, az a szó pedig, amelynek részét vesszük, változatlanul partitívusban áll; a magyarban éppen megfordítva azon a szón jelöljük a mondatbeli viszonyt, amelynek részét vesszük, s maga a mértékjelentő szó, mint valóságos jelző, mindig változatlan” (uo. 57—58). (L. még pl. KLEMM, MTörtM. 303—4).

Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy egészen hasonlót mondhatunk a mértékhatározóval kapcsolatban: a mértékjelentő szó, mint mértékhatározó mindig változatlan, és annak a tárgynak a nevéen, amelynek egy részéről, egy bizonyos mennyiségéről van szó, jelöljük a mondatbeli viszonyt: *egy pohárral iszom vizet*, itt van víz *egy pohárral*, hogy juthatnék vízhez, akár csak *egy pohárral* (változatlanul: *egy pohárral*). Viszont németül: (határozóval) *einen Löffel[voll] von dieser Arznei* vagy értelemezővel: *mit Arznei, einem Löffel[voll], er löschte seinen Durst mit Wasser, einem ganzen Krugvoll*, a jelzői *ein(en) Krug Wasser* mellett. Csak az osztókifejezéseknél látunk indoeurópai nyelvekben a miénkhez hasonló kifejezőmódot (ném. *eimerweise, stückweise, paarweise*; lat. *viritim* 'fejenként', *singulatim* 'egyenként').

Ezt a mértékhatározót — mint láttuk — a permi nyelvek instrumentális szal fejezik ki. Ehhez hasonló kifejezőmódot látunk a mari nyelvben az instr. -n ragjával (l. WICHM., Tschertexte 113 kk.) kapcsolatban Pl. *kura-lmā mōla-ndā ba-lmā barse-ŋā ka šākān tšone-štāl moda-š bola-t kēm* (WICHM.: NyK. XXXVIII, : 07; TschVd. 13) 'ha a fecskek falkáinként (zugweise) leereszkednek és játszva repülgetnek a bevetett szántóföld fölött'; *urē-mā i urē-mān kō-jāldēs* (WICHM.: NyK. XXXVIII, 242; TschVd. 293) 'sok utca (viele Strassen) látszott'. (L. még BEKE: CserNyt. 223, 221.)

Instrumentális mértékhatározót egyfelől instrumentális raggal, másfelől a különféle szerepben, így eszközhatározói szerepben is használatos -n raggal láttunk az obi-ugor nyelvekben is (l. fent a 10. és a 11. pontban és KARA: NyK. XLI, 33 kk.; BEKE: NyK. XXXV, 169, 172).

16. De ha olyan chanti mondatot nézünk, mint *kāšəŋ x̣ŷ solkowa [-] pələkŋ woškəs* (STEINITZ, OVd. I, 66) 'jeder Mann warf je einen halben Rubel [als Opfer] hin', 'minden ember egy-egy fél rubellel vetett oda', észre fogjuk venni, hogy az *-n* ragnak itteni mértékhatározói funkciója tkp. semmiben sem különbözik az olyan használattól, mint *xoj ox̣ tajam kəm x̣ŷjem i jāsəŋ at jāsətəš, x̣ŷ ləm kār̄ti jŋ woškəs* (uo. I, 64) 'wer ein geldbesitzender Mann (war), (der) sagte nicht ein Wort, warf drei Fünfkopekenstücke hin [tkp. három vasat, három vaspénzt]', pedig ebben a mondatban az *-n* ragos eszközhatározó az a bizonyos „tárgyhatározó”, amelyet acc.-szal is ki lehet fejezni (pl. *ŷmpija pā kat x̣ŷləm kār̄ti woškəti mōsz* (uo. 67) 'du musst auch in die Schöpfkelle zwei, drei Fünfkopekenstücke werfen').

De ha így áll a dolog, akkor az obi-ugor instrumentálisi tárgynak olyan magyarázatát is lehetségesnek kell tartanunk, amely jóval közelebb hozza hozzánk ezt az obi-ugor szerkezetet. Hogy ez a kifejezésmód ma már az obi-ugor szemlélettől, észjárástól is kissé távol esik, azt az ezekkel a kifejezésekkel kapcsolatos szerkezetkeveredések mutatják. Talán elég lesz, ha csak egy példát idézünk: chanti: I. *totən ūtta tatapənitan mettejat ent medājen?* (ПАТК. II, 110) 'werden dir deine dort wohnenden Grossmutter nicht auch was geben?' (tkp. 'nagyanyáid valamivel nem fogsz adatni?' < nagyanyáid valamivel valamivel [mit] adnak neked × nagyanyáidtól valamivel adatni [ajándékozhatni] fogsz.). Vö. V. *är ikinä Kattal versəsläl* (BALANGYIN: СОВЕТСКОЕ ФИННОУГРОВЕД. I; I. Acta Lingu. Hung. II, 243) 'sok öreg megépítette házat', tkp. 'sok öregtől házaikat megépítették' (keveredés a 'sok öregtől az ő házaik megépítették' szerkezettel)<sup>20</sup>.

17. Az instrumentális-ragos tárgynak tehát ez a mértékhatározó is lehetett forrása, vagy helyesebben: egyik forrása; eredeti jelentése tehát ez is lehet: 'valamilyen, egy bizonyos résszel osztozik valamiben': 'egy résszel kap, ad': '3 ötkopékással ad [a pénzéből]'. Mintha STEINITZ-nek az egyik mondathoz fűzött magyarázata is közel állna ehhez a felfogáshoz: Szin. *nār noxijŋ kāšəŋ x̣ŷ x̣ŷləm pulŋ pitilisa, kāwərtəm noxijŋ nāl pulŋ pitilisa* (OVd. I, 58) 'von rohem Fleisch erhielt jeder Mann drei Stücke, von gekochtem Fleisch erhielt er vier Stücke' ('jeder Mann wurde mit drei Stücken betroffen' uo. II, 94), vagyis 'három-három darab bal jutott nekik', átható igével: „három-három darab bal adtak mindenkinek”.

18. Ez a magyarázat persze csak magát az instrumentális-ragos „tárgyhatározót” teszi érthetővé a komiban és az obi-ugor nyelvekben. Vagyis az obi-ugor szerkezetekben nemcsak a *valamivel adatott, valamivel adták* világos instrumentális-ragos eszközhatározóval van dolgunk, ezek a szerkezetek, valamint a nem átható igékkel kapcsolatos szerkezetek mértékhatározók is lehettek, más szóval: az instrumentális-ragos „tárgyhatározó” tág körébe nemcsak az (obi-ugor felfogás szerint) tárgyas igék eszközhatározói, hanem általában mértékhatározók is tartoztak. Ez a kifejezésmód (*valamivel adni*) tehát két forrásból táplálkozott és ezért ilyen tág használatának a köre.

Magyarázatunk azonban nem tudja megokolni, hogy az obi-ugor miért mondja azt, hogy *valakit* valamivel adni, pl. chanti: *man̄t evejat ent mejōt* 'e n g e m nem adott [= nem ajándékozott meg] leánnyal'; *i è ŷ ə n*

<sup>20</sup> BALANGYIN ebben ergatív szerkezet nyomaira vél ráismerni.



*buŋ-sás saŋna miŋi* (PÁPAY, Nytan. 83) 'a húg odnak (acc.) nyári menyétbórt adj'; *ma n t mida mettejat ent tūda?* (PATK. II, 166) 'weshalb habet ihr mir [tkp. engem] nichts (instr.: 'nem valamivel') gebracht?' || *ma n y si: māñ p i γ ə m nēyal vjłom* (MUNK., VNGy. IV, 324) 'nőt szerzek (veszek) kis fia m - n a k' (tkp. 'kis fiamat nővel veszem').

Itt valóban a régi magyarázatot kell elfogadnunk és a „megajándékoz valakit valamivel”, „megdobál valakit valamivel” szerkezetek hatására kell gondolnunk.

De akkor felmerül az a kérdés: nem volna-e egyszerűbb, ha az egész obi-ugor szerkezetet (*adok valakit valamivel*) — úgy, mint eddig történt — a *megajándékoz valakit valamivel*-féle szerkezetek hatásával magyaráznók, különösen arra való tekintettel, hogy az obi-ugor nyelvekben nagy számmal vannak olyan tárgyas igék is, amelyek a mi felfogásunk és nyelvérzékünk szerint tárgyatlanok (átnevezhetők)?

Csakhogy ez a megoldás azt jelentené, hogy az olyan szerkezetek, mint *adok vala k i n e k v a l a m i t* (pl. *Numi-Tārəm āšəm ānəm p i' mis* VNGy. I, 137 'Numi-Tārəm atyám fiát adott nekem', *nāwəl āmpnə m i s t ā* VNYj. 8 'a húst a kutyának adta') a *megajándékoz vala k i t v a l a m i v e l*, *megdob vala k i t v a l a m i v e l*, *illet vala k i t v a l a m i v e l* szerkezet hatása alatt *m i n d k é t* kiegészítőjüket megváltoztatták volna (valakinek → valakit, és valamit → valamivel). Bizonyosan közelebb járunk az igazsághoz, ha a *megajándékoz*-féle igék hatását úgy fogjuk fel, hogy már az egyik „vonzatban” (az instrumentálisban) egyezett vele a *v a l a m i v e l adni valakinek* szerkezet, és éppen ezért keveredhetett vele ez az utóbbi szerkezet, mégpedig most már úgy, hogy csak a másik „vonzatot” (az accusativusit) vette át. Mi tehát úgy gondoljuk, hogy ő s i s z e r k e z e t volt a (mértékhatározós) *valamivel adni valakinek*, és ez keveredett a *valamivel megajándékozni valakit* szerkezettel.

Érdekes megfigyelnünk ennek a keveredési folyamatnak egy olyan (másirányú) fázisát, melyben az „adni valakinek v a l a m i t” és a „megajándékozni v a l a k i t v a l a m i v e l” szerkezet keveredéséből „adni v a l a k i t v a l a m i t” szerkezet keletkezett: *V. ə i v e l i t ā m ā n ( t ) m ə s* (BALANGYIN; l. i. h. 241—2) 'rénszarvast (acc.) adott nekem (acc.)', tehát: 'rénszarvast adott engem'.

19. De az itt tárgyalt jelenségek talán még rejtettebb összefüggésekre is utalhatnak.

Az obi-ugor szerkezetek, éppúgy mint a permi szerkezetek, a maguk instrumentálisi tárgyhatározójával, illetőleg mértékhatározójával tkp. *p a r t i t i v u s i* kifejezésmódok. (L. fönt a 22. lapon a 13. jegyzetet is. L. még LAVOTHA: NyK. LIV, 208; LIIMOLA: JSFOu. LVII/1, 43.)

Vajon miben különbözik pl. egyfelől a *manysi j i r ə l t a n t o t i l é i t* (VogNGy. II, 3) 'áldozatot hoznak ők' (l. fönt 8. alatt) és a *chanti p a g a t e n t m e j o t* 'fiút nem adott' a finn partitivusi szerkezettől: *m i e h e t t o i v a t h e v o s i a* (BUDENZ, FNyt.<sup>2</sup> 81) 'a férfiak l o v a k a t h o z t a k', vagy olyan lapp elativusi szerkezetektől, mint (LAGERCANTZ, Sprachlehre des Westlappischen 56) *pōökxt m ū ó r a i s t t a l l ā n ā k!* 'bringe sofort B r e n n h o l z!', *pōiē tel Kāffasī jukā!* 'komm denn und trink Kaffee!?' — A mordvin ablativusnak partitivusi használatára vonatkozólag (mint pl. *jarcan tikšēde* PAAS.: JSFOu. XII, 31 'ich esse Gras') l. FEHÉR: NyK. XLIV, 170; KOLJAGYENKOV: Грамм. морд. яз. 32, 40, 182, 203, 209 stb. — L. még BERONKA,

Lappische Kasusstudien II, 208, 209, 218—9; de vö. BERGSLAND, Numeral Constructions in Lapp (Studia Septentrionalia V, 1953), 55—6.<sup>21</sup>

Nézzük most másfelől a magyar *egy kanállal eszem levest* és a megfelelő permi szólásokat. Hasonlítsuk őket össze a következő finn és lapp szerkezetekkel: *finn* (partitívusi): *naula liha a* 'egy font hús' (BUDENZ, FNyt.<sup>2</sup> 86), *kaksi lusikallista etikka a* 'zwei Löffel v. zwei Löffelvoll Essig' (két kanál vagy két kanálnyi ecet') (és számnevekkel is: *kolme hevosta* 'három ló' (BUD. i. h.) stb.); *lapp* (partitívusi, illetőleg elatívusi szerkezetek): orosz-lapp: *šai kke d šurr čucco* Máté 8,30 'disznók nagy serege', 'eine grosse Herde Schweine', 'большое стадо свиней', *kolm mearra jāvve d* uo. 13, 33 'három mérce lisztbe', fi. 'kolmeen vakalliseen jauhoja', or. 'в три меры муки') (I. GENETZ: NyK. XV, 92, 103; BERONKA i. m. 208, BERGSLAND i. m. 41), déli-lapp: *akxtg Puttā sällt ijs t ā, syöjn ijs t ā* (többes elat.) (LAGERCRANTZ, Lapp. Wortschatz 5203. sz.) 'ein Pfund Salz. Heu', pitei-lapp: *nällja katnū vīnast* (HALÁSZ, Svéd-lapp nyelv V, 70) 'négy kanna pálinkát' (l. még pl. BERONKA i. m. 209, BERGSLAND i. m. 37, 43) (az orosz-lappban és az inari-lappban 6-nál nagyobb számot jelölő számnevek után partitívus; l. BERONKA i. m. 206, BERGSLAND i. m. 39—40). Vajon különböznek-e a finn és a lapp szerkezetek a magyar és a permi kifejezőmódtól egyebben, mint hogy a finn és a lapp (a magyar-permi kifejezőmódtól eltérően) az egészet, amelynek egy részét veszik, teszi partitívusba (illetőleg elatívusba), és a mértékjelölő főnév kapja a viszonyító ragokat (ugyanúgy, mint az indo európai nyelvekben; l. pl. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. XLIV, 149—150)?

**20.** A finnben tehát a két fogalom egymáshoz való viszonyítása megfordítottja a finnugor nyelvekben általában használatos kifejezőmódnak. Hiszen érthető, hogy két fogalomnak egymáshoz való viszonyítása kétféleképpen fejezhető ki; pl. a latin *liber pueri*, ném. *das Buch des Knaben* a birtokoson fejezi ki a birtokviszonyt, ezt teszi a finn is (*pojan kirja*), magyarul pedig azt mondjuk: a *fiú könyve* (a birtokon fejezve ki ezt a viszonyt); esetleg a két szerkezet egyesítésével (*a fiúnak a könyve*; fi. *minun isäni 'az én atyám'*). A viszonyítás kétféle módjára jellemző a mértékjelölésnek kétféle komi kifejezése, mint AV. *stëkan vina* (ZSözv. 75) 'egy pohár pálinkát' (v. pálinka) mellett V. *sur-stëkan* (uo. 22) 'egy pohár sör', Pr. *eti sur-tšäs* (VdKomi 266) 'eine Tasse Bier'; (WICHM.—UOT.) Sz. *vedra-goz* 'ein Paar Eimer' és V. *goz-sin* 'das Augenpaar'. (Vö. *lapp* P. *nällja katnū vīnast* (HALÁSZ i. m. 70) 'négy kanna pálinkát' és *nällja vidna-kätnū* (uo. 71, 309) ua., tkp. 'négy pálinkapintet'; S. *tärve-tudno* (HALÁSZ: UF. III, 105) 'egy hordó szurok, tkp. szurok-hordó'.) (Ezekkel azonban más alkalommal szeretnék foglalkozni.)

Mármost — mint mondtuk — a partitívusi viszonyt a finn és a lapp is az egészen jelöli („lovakból hoz”, „húsból hoz”), így mondják az obi-ugor nyelvek is („vízből forral”, „nyílból adok”, „nőből adok”)<sup>22</sup> és ők is — éppúgy, mint a finn — eredeti ablatívust használnak ennek jelölésére (a finn és lapp partitívus és az obi-ugor *-l*, ill. *-(a)t* instrumentális eredetük szerint ablatívusi ragok), de az obi-ugor nyelvek ezenkívül az *-n* ragot is

<sup>21</sup> BERGSLANDnak ezt a fontos munkáját csak dolgozatomból megírása után kaptam meg, így csak egy-két helyen tudtam pótlólag felhasználni.

<sup>22</sup> Vö. BEKE: NyK. XXXV, 89; LIIMOLA: JSFOu. LVII/1, 43.— Ugyanígy a mordvinban; l. fent a 19. pontban.

használják; a magyar és a permi nyelvek instrumentálisi raggal (a magy. *-vel* végén szintén eredeti ablativusi rag jelentkezik; a permi nyelvek az instrumentálisi *-n* ragot alkalmazzák) jelölik a partitívusi viszonyt, de ezt a ragot a mértékjelölő szóhoz: a mértékhatározóhoz függesztik, és ilyen jelölést az obi-ugor nyelvek is ismernek (pl. „félből, részből adok” ~ „féllel, résszel adok”). (A magyar persze ezt a viszonyt *-ben* és *-ből* raggal is ki tudja fejezni, de ezt már — éppúgy, mint a finn nyelv és az obi-ugor nyelvek — az egészet jelölő szóhoz függeszti; pl. *sokat válogat a mogyoróban; meréhen ő vérében* (JordK 84); *'hauriet de sanguine'; bennünk* (l. fönt a 6. pontban); *mindnyájan egy kenyérből eszünk*. L. SIMONYI, MHat. I, 79—84.)

21. Ha mármost az obi-ugor szerkezetekben is partitívusi viszonyítást ismertünk fel, ez talán útmutatónk lehet egy bonyolult kérdésnek, az obi-ugor tárgyas ragozás használatának, e használat feltételeinek a tisztázásában.

Helyesen mutatott rá már LAVOTHA (i. m. 3—4), hogy az ugor nyelvek a határozatlan tárgyra az alanyi igeragozás alakjaival,<sup>23</sup> a finn nyelv pedig a partitívusi tárggyal utal. De — bár az ellenkező használatra is lehet példát idézni — vajon nem mondhatjuk-e, hogy az obi-ugor nyelvek is ismerik a határozatlan tárgyra való utalást a finn partitívusnak teljesen megfelelő módon is: az instrumentálisi (eredetileg mértékhatározói) „tárgyhatározóval”? Nézzünk olyan mondatokat, mint manysi *χāt jiräl tan totjē'it* (MUNK., VNGy. II, 3) 'hat á l d o z a t o t (instr.) hoznak (alanyi ragozás) ök', *ñoläm säš - k u r š i p ə l m ä y e ' i n, k ä t ä y ə m, l a ' j l ä y ə m säš - k u r š i p ə l m ä y e ' i n, l e y ə m s i r e j i n t ü p e r ä l n ! ñ o l ä, k ä t ä y ä, l a ' j l ä y ä säš - k u r š i p ə l m ä y s ä n ä, l e y ä s i r e j i l p e r ä s t ä* (VNGy. I, 18) 'orromra (acc.) nyírhéj - teker cset (instr.) fogsz dugni (alanyi ragozás), előlábamra, hátsó lábamra (acc.) nyírhéj - teker cset (instr.) fogsz dugni (alanyi r.), farkom (acc.) csavard fel (tárgyas r.) kardodra! Orrára, előlábára, hátsó lábára (acc.) nyírhéj teker cset (instr.) dugott (tárgyas r.), farkát (acc.) a kardra csavarta (tárgyas r.)'. Nem lehetséges-e, hogy egyes kapcsolatokban talán a határozatlan, r é s z - l e g e s i n s t r u m e n t á l i s i ( p a r t i t i v u s i) t á r g y k é p z e t e nyomul előtérbe, és ez az oka az alanyi ragozás alkalmazásának, viszont azokban a mondatokban, ahol a viszonyítás alapja a fontosabbnak érzett, az előtérbe nyomult h a t á r o z o t t ( n e m r é s z l e g e s) t á r g y, már tárgyas ragozást használt a közlő? (L. még a 10. pont 13. jegyzetét és a 19. pontot. — Vö. még BERGSLAND i. m. 58—9.)

Persze, annyi az ingadozás, keveredés, kiegyenlítődés, hogy a tárgyas ragozás használatának valamennyi részletét nem sikerült még tisztázni (l. pl. LAVOTHA i. m. 8, 9), de talán a most említett elv is figyelembe vehető majd a kérdés végleges megoldásánál.

22. Dolgozatunk első részében igazolni tudtuk, hogy az a mód, ahogyan a magyar nyelv és a permi nyelvek a mértékhatározót kifejezik, ősi finnugor kifejezőmód.

Most arra az eredményre jutottunk, hogy ez az ősi mértékhatározós szerkezet az obi-ugor nyelvekre is jellemző és talán tkp. ugyanolyan eredetű és szerepű, mint a finn partitívus, azaz eredetileg az ősi finnugor partitívusi viszony kifejezésére szolgált, és ez a szerepe ma is kimutatható.

<sup>23</sup> A határozott tárgynak határozott névelővel való jelölése a magyarban persze nyelvünk különletében fejlődött ki; l. pl. SIMONYI, A jelzők mondattana 66 kk.

Az ugor-permi mértékhatózó tehát ugyanazt a szerepet tölti be ezekben a nyelvekben, mint a finn nyelvben a partitívus (és a lapp nyelvben a partitívus és az elatívus). Ennek a partitívusi viszonyinak a jelölője első sorban az ablatívus ragja (mint a finn partitívusban és a lapp partitívusban és elatívusban), illetőleg az ebből fejlődött instrumentális (az ugor nyelvekben) és az instrumentális ragjának szerepét átvett locatívus (az obi-ugor és a permi nyelvekben). A partitívusi viszonyítás, amely az itt tárgyalt mértékhatózóknak is kifejezésre jut, bizonyára nem különnyelvi fejlődés eredménye az egyes finnugor nyelvekben, hanem ősi finnugor eredetre megy vissza.

\*

Ha dolgozatunk eredményei helyesek, akkor szétágazó nyelvi jelenségekben egy egységes elvet sikerült felismernünk.

FOKOS DÁVID